

PAPP DÉNES

Záruló égbolt

Jegyzetek *A boldog ember*
és a *Puszták népe* margójára

„Vársz egy régi udvaron,
amit mindenki elhagyott.”

(Málik Roland: *Hazatérés*)

Kortünet

A harmincas években az ország vidéki élete látszólag reflektorfénybe került, köszönhetően a falukutatás intézményének, amely mára talán belföldi turizmusnak tűnik csupán, mindenesetre szép számmal íródtak „útikönyvek”, elsősorban a szociológia számára, természetesen nem minden előzmény nélkül. Az ország akkori állapotának érzékeltetésére most hadd legyen elég Szabó Miklós egyetlen mondata: „A háborús pusztításokon túl a gazdaság az addigi mintegy 30 milliós birodalmi piacból visszaszorul saját belső határai közé, a birodalmi munkamegosztás az utódállamok aránytalan, már-már monokultúrás gazdaságaira hullott szét, az államéletet pedig a Trianon-szindrómával, a kommunista és nemzetiségi veszéllyel, s a feudális rend maradványaival való tusakodás kötötte le.”¹ Ugyanakkor nem a romantikus és szárnyaszegett néplélek végelgyengülése és a hősiesség kollektív tudat lobotómiaja következett mindebből, hanem egy valamennyi Kárpát-medencében élő ember identitását érintő trauma, amely egyebek mellett súlyosbította a máig föllelhető nemzeti skizofrénia tüneteit.

Móricz Zsigmond 1927-ben riportot készített az akkori kultuszminiszterrel, gróf Klebelsberg Kunóval, aki többek között arról beszél, hogy „a tömegműveltség, mint humanisztikus szellemi láthatártágítás: azelőtt tisztán

luxus volt. Ma már igazán az volna, ha csak itt maradna a nevelés, mert ma már a földműves nem hat ökröt hajt: de motoros ekét vezet. [...] Az írás-olvasás-számolás ma már nem elég. *Nyolcmillió magyarból egymillió felnőtt analfabéta van*; ezzel a néppel nem bírjuk az európai versenyképességet." Kicsit alább: „Óriási baj, hogy tömegben gyártódnak diplomák, olyanok számára, akik semmihez sem értenek.”²

Javában tartott a maradék parasztság tudatos fölszámolása, a föld már régen nem Istené volt, akitől a király hűbérbe kapta, nem is a hűbéruraké, akik a királytól kapták, és a jobbágyoké sem, akikre birtokos nemeseik bízta. A föld előbb senkié lett, csak aztán magántulajdon. László András írja: „A földbirtokokat valamikor sem eladni, sem megvenni, sem elcserélni, sem elkártyázni nem lehetett. A leggazdagabbak sem vehettek földet. Földet csak kapni lehetett: első és végső fokon az uralkodótól, vagy – közvetve – a feudumok erre feljogosított uraitól. Az ipari gazdasággal összefonódott társadalom már súlyosan romlott és dekadens. Az egyre nagyobb dekadencia és az egyre nagyobb technicizáltság együtt jár. A gépek használatának elhatalmasodása az embert mint munkavégzőt, a munkáját, és munkájának az eredményét elválasztja egymástól.”³

1940-ben Bibó István már beszámol a falukutató irodalmat meghatározni kívánó fogalmak zavarairól, három szemponttal kívánja elősegíteni a jelenség többoldalú megközelítését, irodalmi, tudományos és politikai szempontokkal. Ugyanakkor sokkal nagyobb hangsúlyt fektet arra az alapállásra, mely ezeket a szempontokat egységbe foglalja, és ezt másokkal ellentétben, nem műfaji, hanem egy értékkategória mentén, a válságirodalomban találja meg. „A válság tudata az, mely a falukutató irodalom íróit, tudományos és politikai vonatkozásait egységbe foglalja, és elválasztja minden másfajta megnyilvánulástól, mely csak szépirodalom, bár ugyanazokat a témákat dolgozza fel, csak tudomány, bár ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozik, és csak politika, bár ugyanazokat a terveket akarja megvalósítani. A falukutató irodalom tehát válságirodalom, a magyar parasztság válságának az irodalma.”⁴

Így az a helyzet adódik, hogy a falukutatók invázióját és a szociográfia műfajának fellendülését a harmincas években csak úgy lehet értelmezni, mint a válság egyik szembeötlő tünetét, ahogy erre Szili József is egyértelműen utal.⁵ Nagyjából szintén ugyanerre az időre tehető a nemzetkaraktérologiák nagyszámú megjelenése, ami ugyanebből a szempontból az identitás válságának tünete, ezért talán nem is oly meglepő, hogy ekkor „kialakult egy nemzeti öntudatrombolás és vele szemben egy kongó és bombasztikus magyarkodás”.⁶

Kontraposzt

*„az indián és a néger
tüzet rakni éppúgy térdel
mint a hargitán a pásztor
számolni ujjain számol
különbség ha van az égen
itt a göncöl jön föl este
fölöttük a dél keresztje”*

(Kányádi Sándor: *Dél Keresztje alatt*)

A mostanában divatos posztkoloniális szemléletet Achille Mbembe a bomlás gondolati iskolájának nevezi, mivel „függvénye egyrészt a gyarmatosítás és az imperializmus elleni harcnak, másrészt a nyugati filozófiai örökségnek, illetve az európai humaniorákat alkotó diszciplínáknak.”⁷ Kelet- és Közép-Európa gyarmati függőségének felvetése posztkoloniális szempontból leginkább talán David Chioni Moore nevéhez fűződik, aki a posztszovjet térségre is kiterjesztette vizsgálódásait.⁸ Scheibner Tamás azonban óvatosságra int az újszerűnek tűnő szemlélettel kapcsolatban: „azt sem érdemes figyelmen kívül hagyni, hogy amikor Közép- és Kelet-Európa gyarmati viszonyairól és az ezek alóli esetleges felszabadulásról beszélünk az ezredfordulón, nem pengetünk vadonatúj húrokat [...] A térség gyarmati függőségének felvetése azonban egyáltalán nem új fejlemény, s ha vitatott is, hogy a gondolat mikor bukkant fel először, az egészen biztos, hogy a magyar irodalomban a 18. század végén már számolhatunk vele [...] A két világháború között az új Magyarország szereplehetőségeit kereső diszkurzusokban a gyarmati metaforika egyébként is páratlan sokszínűségben volt jelen, egészen különböző, sokszor összeegyeztethetetlen politikai elképzeléseket táplálva.”⁹

Ha tárgyunknál maradva akarunk példát említeni, egyáltalán nem kell messzire mennünk, ugyanis Jánosi Zoltán már viszonylag konkrét párhuzamokat lát irodalmunk jelentős része és az úgynevezett gyarmati irodalmak között. Véleménye szerint a lehetséges kapcsolódási pontok az 1945 utáni irodalmunkban is számosak, azonban úgy véli, hogy „a harmadik világgal ma is erősen analóg irodalmi tüneteink jelentős részének forrása mégis a két világháború közötti időszak: a népi írók fellépésének és mozgalmuk kibontakozásának idejére megy vissza.”¹⁰

Innen nézve nem romantikus túlzás tehát, amikor a magyar parasztság válságának irodalma világirodalmi jelenségként tűnik föl. Természetesen nem a népnemzeti vonulat, hanem a válság az, ami a mai napig ökomenikus maradt. Illyés írja: „Az a fajta kontinens »népiesség«, amely voltaképpen Rousseau-ig megy vissza, nemcsak demokratikus részét veszítette el.

Megtorpanása után óriási mennyiségű reakciós elemet is kapott. A derék jó népből legfeljebb derék jó bennszülött lett. A hagyományból egzotikum. De az is milyen?”¹¹

Pólusok

„Tudom, szeretitek látni a kék eget,
A napot, hogy' űl el tekenője megett”

(Arany János: *Az Alföld népéhez*)

Illyés Gyula *Puszták népe* és Móricz Zsigmond *A boldog ember* c. munkája az Alföldről beszél és mesél¹², előbbi a nyugati, utóbbi a keleti végekre fókuszálva szolgáltat közelképet erről a tájegységről, mégpedig olyan mélységekből, amelyet Németh László nemzet alattinak nevezett. Könnyen Oswald Spengler juthat eszünkbe: „Minél mélyebb a forma, annál merevebb és elutasítóbb. [...] Ezért különül el egymástól minden magaskultúrában a parasztság (az általában vett rassz, tehát bizonyos értelemben maga a természet) és a *társadalom* (amely az említett értelemben »formában van«), a kétségtelenül művi és mulékony osztályoknak és rendeknek ez a csoportja. Mindazonáltal az osztályoknak és rendeknek a történelme adja a maga teljes potencialitásában megjelenő világtörténelmet. Csak ehhez képest történetietlen a parasztság.”¹³

Magukba forduló világok láncolatával találkozunk mindkét könyvben. *A boldog ember*ben e világok, társadalmi szigetcsoportok találkozása megtörténik ugyan, de rendre konfliktusok forrása lesz, melyek aztán elválaszthatatlanul hozzátartoznak Joó György regénybeli alakjának kiteljesedéséhez, egy magát mesélve teremtő szereplő némiképp lírainak mondható ontogeneziséhez. *A Puszták népe* esetében Szegedy-Maszák Mihály figyelt föl erre a jelenségre: „Némileg túlozva egyenesen azt is állíthatnók, hogy a *Puszták népében* lépten-nyomon találkozunk olyan világokkal, amelyek nem érintkeznek egymással. A puszták, a falu, a kúria és a város tökéletes zártságot mutat, és hasonló a szembenállás a paraszti kultúra szervezősége s a magaskultúra megalkotottsága között.”¹⁴

Az egyik könyv tanyasi, a másik falusi lelkületet mutat be, ráadásul az írókat gyerekkori kötődés fűzi tárgyukhoz, lévén Illyés tanyáról, Móricz faluról indult világgá, vagy talán inkább világba. Érdekes hasonlóság mutatkozik a gyermekkori szabadság megfogalmazásában. Móricznál így hangzik: „Akkor kezdtem én egy kicsit emberkedni, meg ügyelni arra, hogy hogy élnek mások, addig csak olyan gyerek vótam, aki nem ügyelt semmire, csak élt, mint a kis kutya az udvaron.”¹⁵ (*A boldog ember*, 31. o.)

Illyésnél pedig a következőképpen – „Mi, gyerekek... a gyerekek úgy élnek a pusztán, oly szabadon, akár a határban s a házak között felügyelet nélkül összevissza bolyongó állatok.”¹⁶ (*Puszták népe*, 139. o.) Ezek alapján úgy tűnik, van valami közös, nem emberi tulajdonsága ennek a szabadságnak, természetesen inkább fokozott létérzéként gondolva el mindezt, mintsem embertelen szituációnak. Ugyanakkor óriási különbség is mutatkozik a két gyermeki ártatlanságba burkolózó mondat között, hiszen két életforma eltérő lelkületére világít rá. Mert amíg Móricznál az udvar a hasonlat bázisa, egy körülhatárolt, otthont adó éden, addig Illyésnél ez a „határba”, azaz a határtalanba futna, ha nem volna a házaknak némi civilizációs gravitációja. Hamvas Bélától azonban tudjuk, hogy az alföldi szabadságnak különös természete van: „A kontinentális óceánról nem lehet partra szállni. Ezért e táj nyíltsága annyit jelent, mint bezárva lenni. [...] A nyíltságba bebörtönözve lenni. Szabadnak lenni. Az ember meg van fogva. [...] Néha az égbolt úgy a földre nehezedik, hogy azt szétnyomja, a föld úgy az égre nehezedik, hogy az lelapítja. [...] Ez a kettős nyomás, ami az óceánokon nincs. Ott az ember kettős végtelenségben él, itt kétszeresen bezárva.”¹⁷

Tükrök

*„Belehalok, ha mondják,
Hogy én itt szálltam útra,
Megtagadom a csókot,
Amely útra indított.”*

(Ady Endre: *El a faluból*)

Eltűnőben lévő világokról tudósítanak minket íróink, és nemcsak a tanya és a falu, hanem egyszersmind *saját* világuk eltűnéséről is. Habár a két könyv születésének története merőben eltérő, közös bennük egyrészt az elbeszélés sokrétűsége által létrejött műfaji határhelyzet, mely csupán részleteiben körülírható, de egészében nem megragadható (szociográfia, regény, novellafüzér, vallomás, riport, mese, anekdota stb.), másrészt a személyes élet bölcsőjével való szembenézés aktusa, és az ezzel szemben fölvetett magatartás önámító pózainak sikertelensége. A *Puszták népében* mindez talán nyilvánvalóbbnak tűnik, ahol az elbeszélő hang száma és személye erősen váltakozó, majdnem egy kaméleon identitása ez, viszont ahol Illyés láthatatlan szeretne lenni, ott láthatóan bujkál. A *boldog ember* áttételes technikákkal dolgozik, az író személye látszólag kivonul a könyvből, átadva helyét a beszélőnek, mesélőnek, egy *másik* embernek, látványosan eltüntetve az író közvetítő szerepét, ezáltal némiképp kiiktatva magát az

írást is, hogy olvasója inkább hallgató lehessen, de így, a közvetlenebb, a beszéd felé közelítő hangban, a nyelvjáráshoz és szófordulatokhoz hűen ragaszkodó leképezés mögé kuporodva végül is pont azt a távolságot tárja föl számunkra Móricz, amely őt gyökereitől immár végérvényesen elválasztja. Az elhatárolás és elhatárolódás mindkét szerzőnél megtalálható és kegyetlenül tudatos attitűd.

Jánosi Zoltán szerint „kellett egy »boldog ember«, legalább egyetlenegy, még ha parasztnak hívják is. Egy olyan paraszt, aki képes a kultúra távlatait is felmutatni, szemben korának barbárjaival. Joó György, *A boldog ember* főhőse, ezért nő önmagánál is nagyobb alakká a hiányok országának közepén. A megmaradás, az értékteremtés szívóssága ölt testet lényében, szemben emberi környezete szélhámosságával. A csendes hűségeselek Európát és világot tartó ereje.”¹⁸ Móricz így megteremtett alakja tehát túlélő típus, egyúttal képviselője azoknak a tömegeknek, akiknek életrendje politikai és gazdasági okok miatt haszontalanná vált, ezért kicsit olybá tűnik, hogy Joó György a magyar parasztság egyik eltévedt, utolsó képviselője, egyúttal túlélője. Elias Canetti írja: „A hatalmasokban közös az idegenkedés a túlélőktől. Az ő szemükben minden valóságos túlélés csakis az ő joguk, tulajdonképpen gazdagságuk, legdrágább tulajdonuk.”¹⁹

Esetünkben utópisztikusnak tűnhetnek a már-már beláthatatlan szociális periféria irányába tett tapintatos vagy éppenséggel félelmetes lépések, különösen azért, mert mindez a *visszatérés* lehetetlenségének tudatában történik. Így talán jobban érthetőek Illyés szavai is: „Amilyen biztos szövetkezésben, megtartó közösségben éltek hajdan az apák, olyan ingó talajra kerültek a fiúk; kapkodtak, botladoztak, s szívükből-lelkükből kifordulva idegesen sietteték valami titkos büntetés beteljesedését, ha nem magukon, hát fiaikon. [...] Árulók lettek, de ugyan minek is az árulói? Maguk sem tudták, ilyesmi eszükbe sem jutott. De lelkületük mégis az árulók, vagy legjobb esetben a száműzöttek nyugtalan, önemléstől lelkülete volt.” (*Puszták népe*, 233. o.) Hamvas mindezt átfogó értelemben, ember és táj közös jellegeként ismeri föl: „Az alföldi egzisztencia ideiglenessége minden megnyugvást és megállapodást, minden biztos és határozott helyet és törvényt, rendet és állandót nemcsak, hogy nem tűr el, de azt megellenzi, és azt árulásnak érzi, és pedig árulásnak valamely mély és általános fogadalom ellen, amit ha nyíltan nem is fogadtak meg egymásnak soha, amibe nem is egyeztek bele, de ami végzetszerűen kíséri őket olyan időtől fogva, amelyre senki sem emlékszik.”²⁰

Móricznál mindezen problémák látszólag elmosódnak. Az író regénybeli alakja olykor közvetlen hangnemet üt meg (földim, pajtásom értelemben), máskor személyének majdhogynem vallató magatartást kölcsönöz az igazságosság talárja, amikor bevehetetlen várában, íróasztalánál székelve szolgálatait ajánlja egy olyan ügyért, ahol csak egyetlen igazság kerülhet napvilágra, mégpedig az, hogy igazságosság nem létezik. A másik oldalról ott van Joó György jósága, egy roppant egyszerű, de klasszikus megoldás,

hiszen Miguel de Unamuno révén tudjuk, hogy a jóság a szellemi tisztánlátás legjobb forrása.²¹ Joó György kiszakíthatatlan szorosabb hazájából, a tájból, ahol született, szerves része annak, attól elválaszthatatlan. Itt most nem valamiféle ökokritikai nézőpontra van a hangsúly, hanem egy némiképp elfeledett jelenségen, mert fantasztikus módon egy olyan ember áll előttünk, aki ízig-vérig a helyén van. Más a helyzet, amikor a nagyváros díszletei között keres boldogulást, ahol nem tud, aztán már nem is akar alkalmazkodni, így lesz totálisan idegen – „Meg osztán Pest feketére fest.” (*A boldog ember*, 250. o.) A megszokott életrendhez való ragaszkodás hiábavalónak, néhol egyenesen nevetségesnek látszik a civilizációs vívmányok térhódításaival szemben. Viszont az emberi tartás, a mozdulatlan és mozdíthatatlan értékőrző és –örökítő tulajdonságában ott a rendíthetetlenül feszes gerinc, még akkor is, ha e magatartás képviselői „nem érzik sorsuk hősiességét sem, mert ők nem látják az igazolást”. (*Puszták népe*, 37. o.)

Betűvetés, szóaratás

„talán visszakaphatsz valamit.
papíron.”
(Mándoki György: *Hófűvás*)

A *boldog ember* mellett, hogy az élőbeszéd felé törekszik, látszólag az írás által nyerheti el a maga hitelét, hiszen a történet mögött mindvégig ott magasodik Móricz Zsigmond hatalmas íróasztala, mint egy óriási reneszánsz szárnyas oltár. Joó György jóformán írástudatlannak minősül, így emberi jósága (Joó-sága), „mintaszerű” alakja nem lesz más, csak szomorú példázata annak, hogy milyen is „a szegény magyar földműves ember együgyű élete”. (*A boldog ember*, 407. o.) Ugyanakkor nem elvetendő, ahogy Emile Cioran vélekedik az analfabetizmusról: „Az igazi megérzése, a létezés borzongása csak írástudatlan ember mellett lepett meg: a Kárpátok pásztorai erősebben hatottak rám, mint Németország professzorai vagy Párizs bármelyik leleményes figurája.”²² Ezek után nem véletlen, ha Illyés igencsak dühös, amikor így ír: „Kell példát hoznom arra, hogy a világ és társadalom folyásáról a cselédek közt a nyomdatermékek több és veszélyesebb babonát terjesztettek, mint a pislogó vénasszonyok? A pusztákra a betű a tömény, nemzetközien kipróbált ostobaságokat közvetíti.” (*Puszták népe*, 172. o.)

A kimondott és leírt szavakon túlról, vagy még inkább a kimondott és leírt szavak előtti helyről kíván szólni mindkét könyv, bár ironikus módon ehhez egyetlen eszközük: a szó. Innen, hogy Dobos István szerint „a *Puszták népe* mindenekelőtt az *idegenség tapasztalatát közvetítő retorikai megalkotottságával* mutatkozik megkerülhetetlennek”²³ és ugyanez a

felismerés rejtőzik Schein Gábor észrevétele mögött, amikor a *A boldog ember* kapcsán a *semleges beszéd* problematikáját vizsgálja: „Amennyiben az igazság verifikációs alapját a valóság fogalmához rendeljük, létrejön a közvetítések hagyományos platóni sora, ahol az írás sosem lehet képes önmaga hitelesítésére, mindig rászorul az elsődleges tapasztalatok beszédbeli közvetítésének igazolására.”²⁴

Ortega szerint leghitelesebb létünket nem cselekvéseink nyilvánítják ki, hanem gesztusaink és arcunk, és a kérdés, melyet ezzel kapcsolatos antropológiai problémaként felvet, az a következő: vajon ki bennünk az igazi és egyedi személyiség?²⁵ A papír fehér tükre előtt ülő ember mimikája hasonló kérdéseket vet föl, olyan kérdéseket, melyek látszólag válaszolatlanul maradnak. Még akkor is, ha mindannyian tudjuk, hogy a válasz mindig ott volt és mindig ott lesz, mert előbb volt minden kérdésnél. Nem más ez, mint a meztelen csönd. Illyés és Móricz könyvében a szavak kaptárán át vezet az út a csönd felé, mely egyáltalán nem néma, beszédesebb, mint a szereplők és többet mond, mint az írók. „A paraszt mozdulatai és a csillagok járása: az egyiknek a pályája átmegy a másikéba. A paraszt kezéből a felnyitott földbe hulló vetőmagok bősége – amint a hajnali ködben csillog – olyan, mint a tejtű csillagárja az égen. A paraszt élete a hallgatás csillagképe az emberiség égboltján.”²⁶ – írja Max Picard. És most a csönd is elhallgat.

Jegyzetek

¹ SZABÓ Miklós, *A bürokrácia*. In: *Societas politica. Fejezetek a politikai szociológia köréből*, Prudentia Juris 16, szerk.: KÉRI László, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001, 114.

² MÓRICZ Zsigmond, *Mennyi kultúra kell egy országnak? Beszélgetés gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterrel*. In: *Móricz Zsigmonddal Budapesten. Riportalbum a 20. század első évtizedeiből*, szerk.: KOLOS Réka, Bp., Holnap Kiadó, 2010, 38-40.

³ LÁSZLÓ András, *A progresszió illúziójának kritikája*. In: L. A., *Tradicionális és létszemlélet*, Nyíregyháza, Kötet Kiadó, 1995, 185-186.

⁴ BIBÓ István, *Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában*. In: B. I., *Válogatott tanulmányok I*, Bp., Magvető, 1986, 186.

⁵ „A szociográfia iránti érdeklődés megnövekedése egyenes következménye volt annak a ténynek, hogy az ország társadalmi fejlődése hosszú időn át megrekedt, s az agrárnépesség többsége reménytelen helyzetben küszködött. A fiatal írók tucatszám mentek a falvakba, hogy tanulmányozzák a parasztok és a földmunkás cselédség életét.” SZILI József, *Szociográfia: irodalmi és/vagy tudományos műfaj?* In: Sz. J., *A poétikai műnemek interkulturális elmélete*, Bp., Akadémiai, 1997, 45.

⁶ HAMVAS Béla, *Szellemi törekvések a magyar irodalomban (1900-1935)*. In: H. B., *A magyar Hüperion I*, Hamvas Béla művei 15, szerk.: DÜL Antal, Bp., Medio, 269.

⁷ Achille MBEMBE, *Mi a posztkolonializmus?*, Magyar Lettre Internationale, 71. szám, 2008/09 tél, 57.

⁸ David Chioni MOORE, *Vajon a poszt- a posztkoloniálisban ugyanaz, mint a posztszovjetben? Egy egész világra kiterjedő posztkoloniális kritika felé*, 2000 –

Irodalmi és társadalmi havi lap, 2008. szeptember, 3-20.

⁹ SCHEIBNER Tamás, *Posztkoloniális korszak vagy posztkoloniális Kelet- és Közép-Európa? Hozzászólás egy elképzeléshez*, 2000 – Irodalmi és társadalmi havi lap, 2008. szeptember, 23.

¹⁰ JÁNOSI Zoltán, *Jajgató paradigmák. A népi írók és a harmadik világ*. In: J. Z., *Barbárok hangszerén: társadalom és antropológia XX. századi irodalmunk életműveiben*, Bp., Holnap Kiadó, 2010, 130.

¹¹ ILLYÉS Gyula, *Hattyúdál ébreszt vagy lehet-e a népnek művészete?*, Bp., Magvető, 1976, 13.

¹² „Az a terület, amelyről a könyv szól, s amelyen állva a szerző kontrázhathatni véli a Dunántúlt más jellegét, a mondott szempontokból igazában az Alföldhöz tartozik.” NÉMETH G. Béla, *Erkölcsei autonómia – művészi autonómia. A Puszták népe műfaji kérdéseiről*. In: N. G. B., *Hosszmeteszetek és keresztmeteszetek*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 341.

¹³ OSWALD SPENGLER, *A nyugat alkonya II*, Bp., Európa, 1994, 467.

¹⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Többértelműség a Puszták népében*, Alföld, 1982/11, 55.

¹⁵ A könyv szövegét a későbbiekben az alábbi kiadás alapján, a törzsszövegben a könyv címét és az oldalszámot jelölve idézem: MÓRICZ Zsigmond, *A boldog ember*, Bp., Szépirodalmi, 1974.

¹⁶ A könyv szövegét a későbbiekben az alábbi kiadás alapján, a törzsszövegben a könyv címét és az oldalszámot jelölve idézem: ILLYÉS Gyula, *Puszták népe*, Bp., Szépirodalmi, 1969.

¹⁷ HAMVAS Béla, *Az öt géniusz = H. B., A magyar Hüperion II*, Hamvas Béla művei 16, szerk.: DÜL Antal, Medio, 1999. 40-42.

¹⁸ JÁNOSI Zoltán, *A megrepedt föld. Móricz Zsigmond és Magyarország*. In: J. Z., *Barbárok hangszerén: társadalom és antropológia XX. századi irodalmunk életműveiben*, Bp., Holnap, 2010, 40.

¹⁹ ELIAS CANETTI, *A hatalmasok idegenkedése a túlélőktől. Uralkodók és utódok*. In: E. C., *A túlélő*, Európa, Bp., 1983, 39.

²⁰ HAMVAS Béla, *Az öt géniusz*. In: H. B., *A magyar Hüperion II*, Hamvas Béla művei 16, szerk.: DÜL Antal, Medio, 1999. 44-46.

²¹ MIGUEL DE UNAMUNO, *A tragikus életérzés. Tragikus életérzés az emberben és a népekben*, Európa, Bp., 1989, 29.

²² ÉMIL CIORAN, *A regényen túl*. In: E. C., *Egy kifulladás civilizációról*, Nagyvilág, Bp., 1998, 24.

²³ DOBOS István, *1936. Az idegenség retorikája. A Puszták népe újraolvasása*, Literatura, 2003/4, 443.

²⁴ SCHEIN Gábor, *A semleges beszéd problémájának megjelenése Móricz Zsigmond A boldog ember című regényében*, Irodalomtörténet, 2005/2, 143.

²⁵ JOSÉ ORTEGA y GASSET, *A kifejezés mint kozmikus jelenség*. In: J. O. y G., *Tájak és emberek*, Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2008, 125-126.

²⁶ MAX PICARD, *A paraszt és a hallgatás*. In: M. P., *A csend birodalma*, Kairosz, 2005, 101.

